

ماهیت حقوقی پرداخت در پول الکترونیک

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۱۰/۰۹

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۳/۰۲

محمد سلطانی*

حمید اسدی**

چکیده

پول الکترونیک نوعی ابزار پرداخت الکترونیکی است که تقریباً می‌توان گفت تمامی کارکردهای پول فیزیکی را داراست و حتی معایب پول فیزیکی نیز در آن وجود ندارد. پول الکترونیک شباهت‌های فراوانی با پول فیزیکی دارد، اما در خصوص ماهیت آن هنوز چالش‌های فراوانی وجود دارد. در تبادلات روزمره مالی بین اشخاص، اغلب اسناد تجاری و پول‌های فیزیکی همچون اسکناس و سکه و یا پول الکترونیک مورد استفاده قرار می‌گیرد. در پرداخت از طریق پول فیزیکی در صورتی که در مقام ایفای تعهد باشد، در همان لحظه پرداخت، سقوط تعهد صورت می‌گیرد. تشخیص این موضوع در پرداخت‌های بانکی از طریق پول الکترونیک مستلزم تبیین ماهیت پول الکترونیک به‌عنوان یک سند پولی و یا یک ابزار پرداخت الکترونیک است. در صورتی که پول الکترونیک را یک سند پولی بدانیم در زمان پرداخت، ایفای تعهد صورت می‌گیرد و بانک ناشر پول الکترونیک تعهدی در برابر دریافت‌کنندگان پول الکترونیک ندارد و اگر آن را تنها یک ابزار پرداخت بانکی بدانیم در لحظه استفاده از پول الکترونیک، سقوط تعهد صورت نمی‌گیرد و بانک ناشر پول الکترونیک مسئول ایفای تعهد است. در این تحقیق در پی آن هستیم تا با بررسی نظریات مختلف پیرامون پول الکترونیک به ارائه یک نظریه صحیح و جامع و مانع بپردازیم تا بتوان به سؤالات پیرامون پول الکترونیک پاسخ داد.

واژگان کلیدی

پول، پول الکترونیک، ماهیت حقوقی، پرداخت الکترونیک

* استادیار دانشگاه شهید بهشتی

** کارشناس ارشد حقوق خصوصی دانشگاه امام صادق(ع) (نویسنده مسئول)

مقدمه

پول یکی از اختراعات مهم بشر است که بر اساس آن تاریخ اقتصاد به سه دوره متوالی اقتصاد معیشتی، اقتصاد تهاتری و اقتصاد پولی تقسیم می‌شود. در دوره اقتصاد معیشتی به دلیل محدودیت در کالاهای تولیدی و همگانی بودن استفاده از آن، بازار مبادله‌ای و پولی خاصی وجود نداشت. پس از تخصصی شدن فعالیت‌های اقتصادی، نظام اقتصاد تهاتری پا به عرصه نهاد. این نظام که متشکل از خرید و فروش دو کالا به صورت همزمان بود اشکالات فراوانی داشت که در ادامه به آن اشاره خواهد شد. این اشکالات و توسعه روزافزون تبادلات مالی، سبب شکل‌گیری نظام اقتصاد پولی شد. دوره اقتصاد پولی انواع مختلفی از پول را طی نموده و پس از پول کالایی، پول فلزی و اسکناس امروزه به پول الکترونیک رسیده است (سلطانی، ۱۳۹۰، صص ۲۲-۲۳).

از دیرزمان بشر به دنبال ابزارهای تبادلات مالی بود که با حفظ مزایای پول، بتواند به‌مرور زمان از معایب آن بکاهد. در مسیر یافتن چنین جایگزینی، اسناد تجاری مثل چک و سفته به وجود آمدند؛ اما این شکل‌های نوین هم نتوانستند تمامی نیازها را برطرف کنند. از سویی اقتضائات دو اصل اساسی سرعت و امنیت در تجارت، مستلزم کاهش‌های جدید و ایجاد و ارائه ابزارهای واسطه پرداخت سریع و مطمئن هستند. امروزه به‌واسطه توسعه فناوری اشکال جدیدتری از پول مطرح شده که نویدبخش تحولی بزرگ در رفع نیازهای بشر است. در همین راستا پول الکترونیک توانسته است بسیاری از معایب پول سنتی را از بین ببرد. امروزه علاوه بر پول‌های رایج فیزیکی همچون سکه، کاغذ، چک مسافرتی و ... که توسط بانک مرکزی منتشر می‌شوند، مقتضیات تجارت و اصل سرعت در مبادلات تجاری، روند ایجاد پول جدیدی به نام پول الکترونیکی را تسریع بخشیده است.

در کشورهای پیشرفته دنیا، مذاکرات بین خریدار و فروشنده، سفارش خرید، تهیه بیمه‌نامه، انتقال پول، حمل و نقل کالا و ترخیص از گمرکات به‌صورت الکترونیکی پشتیبانی می‌شود و روش‌های نقل و انتقال پول به‌صورت الکترونیکی و حمل و نقل

کالا بر اساس درخواست‌های الکترونیکی است که در این راستا بانکداری الکترونیکی از ارکان اصلی و لازمه تحقق این امر می‌باشد.

پول الکترونیکی^۱ یا پول دیجیتالی^۲، ارزش پولی واحدهای پول منتشره از سوی حاکمیت یا بخش خصوصی است که به شکل الکترونیکی و دیجیتالی بر روی یک وسیله الکترونیکی ذخیره شده است. پول الکترونیکی نوعی ابزار مالی الکترونیکی است که می‌توان گفت تقریباً تمامی کارکردهای پول فیزیکی را داراست و به نظر می‌رسد می‌تواند جانشین بسیار نزدیکی برای پول‌های منتشرشده توسط بانک مرکزی همچون اسکناس، سکه، چک مسافرتی و ... باشد. برخلاف پول‌های منتشرشده توسط بانک مرکزی که پول فیزیکی نامیده می‌شوند، پول الکترونیکی غیرقابل رؤیت و فاقد بروز و ظهور خارجی است. پول الکترونیکی طلب قانونی دارنده آن از ناشر آن پول می‌باشد درحالی‌که پول فیزیکی متضمن چنین طلبی نیست. از آنجایی‌که پول الکترونیکی همچنان در مراحل اولیه پیشرفت است، هنوز تعریف واحدی از پول الکترونیکی وجود ندارد و اشخاص مختلفی پول الکترونیکی را به روش‌های متفاوتی تعریف کرده و توضیح داده‌اند.

پول الکترونیکی بر روی قطعه الکترونیکی مانند تراشه کارت و یا حافظه کامپیوتر به صورت الکترونیکی ذخیره شده و به‌عنوان یک وسیله پرداخت، به‌منظور انتقال الکترونیکی وجوه با مقدار محدود مورد استفاده قرار می‌گیرد. در دو دهه اخیر بسیاری از کشورها همانند ایالات متحده، استرالیا، روسیه، چین، اوکراین، اندونزی، سنگاپور و ... مقررات و دستورالعمل‌هایی در مورد انتقال الکترونیکی وجوه و شرایط فعالیت ناشران پول الکترونیکی وضع نموده‌اند. مجلس و شورای اروپایی ابتدا با تصویب دستورالعمل 2000/46/EC و اخیراً با تصویب و جایگزینی دستورالعمل 2009/110/EC در این زمینه بر روی سیستم‌های ملی اروپایی تأثیرگذار بوده است.

در ایران تاکنون مقرراتی درباره پول الکترونیکی به معنای خاص وضع نشده و مقرراتی همانند «آیین‌نامه گسترش بهره‌برداری از خدمات پول الکترونیکی مصوب ۱۳۸۴ هیئت وزیران» ناظر به معنای عام آن و انتقال الکترونیکی وجوه از طریق سیستم‌های بانکی است. به‌منظور تبیین بحث لازم است ابتدا مفهوم پول الکترونیک را

شناخت. پس از آن با تبیین عناصر و اوصاف پول الکترونیکی، ماهیت آن را روشن خواهیم ساخت.

۱. مفهوم‌شناسی پول الکترونیک

۱-۱. مفهوم اقتصادی پول

از دیدگاه اقتصادی پول حداقل سه وظیفه و کارکرد اصلی را داراست. پول وسیله یا واسطه مبادله، واحد محاسبه یا سنجش ارزش و وسیله حفظ و ذخیره ارزش است (Sifers, 1997, p.701). اگرچه امروزه پول از لحاظ موضوعی و مصداقی تنوع و توسعه یافته است، ولی تردیدی نیست که مهم‌ترین کارکرد و ویژگی پول، وسیله مبادله بودن آن است و به گفته برخی از صاحب‌نظران اقتصادی، فقط اشیا بی که بتوانند به‌طور گسترده به‌عنوان واسطه مبادله پذیرفته شوند، می‌توانند به‌عنوان پول توصیف شوند (Carbonnier, 1988, pp.525-533).

مطابق تعریف برخی از اقتصاددانان، پول عبارت از هر چیزی که به‌عنوان واسطه پرداخت مورد قبول عمومی واقع شده است (Flemington & Coleman, 1995, p.11). همچنین، برخی از دانشمندان اقتصاد، پول را وسیله مبادله و حفظ و نگهداری ارزش‌های اقتصادی می‌دانند. تعریف فوق که از جهتی مطابق با تعریف دانشمندان کلاسیک و از جهتی مطابق با نظر دانشمندان جدید است تعریفی جامع است. همچنین برخی از اقتصاددانان ایرانی نیز، پول را امروزه معیار سنجش ارزش و وسیله پرداخت می‌دانند (زندگی حقیقی، ۱۳۴۶، صص ۱۱-۱۴).

از طرفی اقتصاددانان به ویژگی‌های پول از جنبه اقتصاد و کارکردی که در نظام اقتصادی دارد، نگرسته‌اند. بر این اساس، پول می‌تواند معیار ارزیابی ارزش مالی کالا یا خدمات، یا وسیله‌ای برای پرداخت با ذخیره ارزش باشد. پول دارای این ویژگی منحصر به فرد است که می‌تواند بدون نیاز به تبدیل به کالای دیگر با هزینه، به جریان افتاده و مورد مبادله قرار گیرد. با این تعابیر، می‌توان دریافت که تفاوتی میان تعریف اقتصادی پول و توصیفی که حقوق در پی آن است، وجود ندارد. پول از نظر حقوقی نیز سه کارکرد دارد: ۱. سند ارزش‌گذاری برای تعیین اعتبار؛ ۲. وسیله‌ای برای پرداخت؛

و ۳. بهترین وسیله‌ای که می‌تواند در قالب خود (پول) نگهداری شود (Moulin, 1993, (Bulletin Trimestriel de la Banque de France).

۲-۱. مفهوم حقوقی پول

تعاریفی که گاه از بعد حقوقی پیرامون پول ارائه شده، بر مبنای کارکرد پول به‌عنوان وسیله پرداخت می‌باشد، بدون اینکه توجهی به کارکردهای مختلف آن شده باشد. هر وسیله پرداختی به‌منظور اینکه تعریف پول بر آن صدق نماید، باید در بردارنده تمام ویژگی‌های پول باشد. پول نه تنها وسیله پرداخت است، بلکه وسیله و ابزاری برای سنجش ارزش و قیمت‌گذاری اشیایی است که منفعت عقلایی و ارزش اقتصادی داشته و در اصطلاح حقوقی مال محسوب می‌شوند؛ به‌عبارت‌دیگر، واحدهای پولی تعیین‌کننده میزان مالیات و قیمت اشیا است. هر واحد پول رایج که واحد محاسبه و سنجش است یک واحد ایدئال است که ضرورتاً با نامی همانند ریال، یورو و دلار تعریف می‌شود و به‌عنوان یک مرجع در چارچوب نظام پولی جامعه عمل می‌کند. مجموعه‌ای از واحدهای پولی، مبلغی پول را تشکیل می‌دهند؛ اما این واحد ایدئال مستلزم و نیازمند یک واسطه یا وسیله‌ای است که به‌منظور ذخیره‌سازی و مبادله در آن گنجانده شود. وسیله‌ای که واحدهای پولی در آن گنجانده می‌شوند و گاه به‌صورت سکه فلزی و گاه به‌صورت ورق اسکناس نمایان می‌شود، در تحلیل حقوقی سند پولی یا ابزار پولی نامیده می‌شود (عبدی‌پور، ۱۳۸۹، صص ۵۴-۸۴).

۳-۱. پول الکترونیک

در دنیای فناوری اطلاعات با توجه به نیازهای روز جامعه و همگام با توسعه فناوری، پول و مبادلات اقتصادی نیز از این قافله عقب نمانده است و پول جدیدی به جامعه بشری عرضه شده که به آن پول الکترونیکی می‌گویند. در این حالت، هیچ وسیله فیزیکی‌ای در میان نیست و مبادله، تنها با انتقال و پردازش داده‌ها انجام می‌پذیرد؛ بدین‌صورت که رایانه‌های مرکزی بانک‌ها، حساب‌های افراد را طلبکار و بستانکار می‌کنند. در این حالت، افراد می‌توانند حتی با تلفن همراه خود، بسیاری از خریدها و پرداخت‌ها را انجام دهند و با یک حساب اینترنتی، به معاملات بزرگی در سطح

بین‌المللی پردازند. لازم به ذکر است که در این نوع پول، امر مهم، قابلیت نقل و انتقال آن در فضای مجازی می‌باشد که موجب رونق این پول شده است، اما از جهت ماهیتی، با کارت‌های بانکی، تفاوت زیادی ندارد؛ زیرا در هر دو حالت، آنچه مورد نقل و انتقال قرار می‌گیرد، نقل و انتقال واقعی پول به قبض و اقباض اسکناس نمی‌باشد، بلکه تنها با طلبکار و بستانکار کردن حساب مشتریان، میان آن‌ها نقل و انتقال واقع می‌شود. این نوع پول، شباهت بسیار زیادی با کارت‌های بانکی دارد. با این تفاوت که این نوع حساب‌ها یا همراه با یک کارت بانکی است یا مستقل می‌باشد؛ به این نحو که مشتری در یک بانک، حسابی باز می‌کند و یک نام و رمز دریافت می‌دارد و می‌تواند به وسیله انتقالات اینترنتی، به خرید کالاهای خود پردازد.

پول الکترونیک که با نام‌های مختلفی^۳ شناخته می‌شود، به پول یا گواهی‌نامه موقتی گفته می‌شود که فقط به صورت الکترونیکی تبادل می‌شوند و به خصوص در شبکه‌های رایانه‌ای، اینترنت، فروشگاه‌های دیجیتالی و ... کاربرد دارد. برخی از حقوقدانان در بیان تعریف پول الکترونیک چنین بیان می‌کنند: «عبارت «پول الکترونیکی» به معنای واحدهای پولی الکترونیکی است که توسط ناشر صادر شده و در قالب تراشه مغناطیسی جاسازی شده در کارت پلاستیکی ذخیره می‌شود. برای انجام فرآیند پرداخت، هنگام استفاده از پول الکترونیکی یا کیف پول الکترونیکی، دارندگان واحدهای پولی الکترونیکی را از کارت خویش به کارت فروشنده منتقل می‌کنند؛ بنابراین، این معامله به جابه‌جایی مادی هیچ بدهی یا اعتباری منجر نمی‌شود، بلکه مبلغ مورد معامله از تراشه خریدار کاسته شده و به تراشه فروشنده اضافه می‌شود. پول الکترونیکی را از جهت کارکرد می‌توان به کارت تلفن تشبیه کرد؛ زیرا با پرداخت مبلغ کارت به وجه رایج کشور، کارتی که اعتبار آن مشخص است، خریداری می‌شود و پس از پایان اعتبار، غیرقابل شارژ و غیرقابل استفاده می‌شود» (السان، ۱۳۸۶، ص ۱۰۳).

از طرفی، پول الکترونیکی در دو مفهوم عام و خاص مطرح بوده و در مفهوم عام سازوکار پرداخت یا دریافت یا انتقال تعهدات اشخاص به روش الکترونیکی از طریق رایانه شخصی یا هرگونه دستگاه الکترونیکی متصل به شبکه‌های رایانه‌ای مربوط به بانک یا مؤسسه‌های مالی مجاز که کاربر نزد آن‌ها پول دارد گفته می‌شود و در حقیقت

نسخه الکترونیکی اسکناس یا سکه معمولی است؛ اما در مفهوم خاص آن ارائه یک تعریف جامع و ثابت از پول الکترونیکی خیلی مشکل و شاید غیرممکن باشد. این مشکل ناشی از آن است که نوآوری‌ها در فناوری مورد استفاده سیستم بانکداری، خیلی سریع است و روش‌های جدیدی به وجود می‌آید لذا می‌توان گفت که پول الکترونیکی را می‌توان چنین تعریف کرد: «پول الکترونیکی یک محصول فناورانه و یک ابزار اساسی در تجارت الکترونیک است که سرعت گردش پول را افزایش و هزینه‌های آن را کاهش می‌دهد و این امر موجب افزایش بهره‌وری نظام بانکی در مقیاس کلان می‌گردد».

۲. عناصر پول الکترونیک

در این مبادلات چند عنصر وجود دارد. عنصر اول، بانک یا مؤسسه بازکننده حساب در اینترنت است که طبق قانون این اختیار را دارد که حسابی اینترنتی افتتاح کند و این قابلیت را دارد که دارنده بتواند نقل و انتقالات خود را انجام دهد.

دوم، دارنده حساب اینترنتی است و آن، شخصی است که از بانک تقاضا می‌کند تا حسابی اینترنتی برای وی باز نماید و مانع قانونی نیز برای داشتن حساب ندارد. بعد از طی مراحل اداری، بانک به نام وی حسابی باز می‌کند و شماره حساب‌ها و رمزهایی را که نیاز است در اختیار دارنده حساب قرار می‌دهد.

عنصر سوم، شرکت مسئول هماهنگی بانک‌ها و تسویه حساب بین آنهاست که به‌عنوان نمونه در کشور ما، سیستم شتاب، مسئول این هماهنگی و تسویه حساب‌ها است؛ زیرا دارندگان حساب، ممکن است از درگاه‌های مختلف اینترنتی به خرید و یا نقل و انتقال اقدام کنند.

عنصر دیگر، بانکی است که پول به حساب آن واریز می‌شود. این بانک ممکن است همان بانکی باشد که دارنده حساب در آنجا حساب دارد و یا ممکن است بانک دیگری باشد. نقل و انتقال حساب در حالت دوم، توسط شرکتی انجام می‌شود که مسئول تسویه حساب‌های بانک‌ها می‌باشد. این نوع حساب‌ها، قابلیت‌های فوق‌العاده زیادی دارند اما در این تحقیق مجالی برای بسط آن نیست؛ ولی اجمالاً باید گفت، در فضای مجازی ممکن است فروشندگان عمده با یکدیگر مبادله نمایند. به این نوع

مبادله، اصطلاحاً «فروشنده با فروشنده»^۴ اطلاق می‌شود. نوع دیگر آن، این است که فروشندگان بزرگ، کالاهای خود را مستقیماً به مصرف‌کنندگان می‌فروشند؛ مثلاً فروش شارژ اینترنتی توسط شرکت همراه اول با ایرنسل که به این نوع، مبادلات «فروشنده با مصرف‌کننده»^۵ می‌گویند. در حالت سوم، هر دو طرف، مصرف‌کننده می‌باشند و هر دو در فضای مجازی، کالای مورد نیاز خود را پیدا می‌کنند و می‌توانند با هزینه کمتر آن دو را با توجه به قیمتی که هر کدام دارد با یکدیگر مبادله نمایند؛ در اصطلاح به این نوع مبادلات «مصرف‌کننده با مصرف‌کننده» می‌گویند (شیروی، ۱۳۸۹، ص ۳۹۹).

۳. اوصاف پول الکترونیک

پول الکترونیکی، شیوه‌ای جدید برای پرداخت ارائه می‌کند که در رسته رسانه‌های پرداخت بدون گردش وجه جای گرفته و دارای اوصاف زیر است:

اول آنکه واحدهای پولی الکترونیکی در قبال پرداخت وجه رایج که از سوی دارنده پول الکترونیکی به صادرکننده آن صورت می‌گیرد، در تراشه هوشمند کیف پول الکترونیکی ذخیره می‌شود؛ وصف دوم آنکه فرایند پرداخت با انتقال واحدهای الکترونیکی از سوی مشتری دارنده کیف پول الکترونیکی به کارت فروشنده، محقق می‌شود که اثر نهایی آن بدهکار شدن اولی و طلبکار شدن دومی است. از سوی دیگر، تغییری که در واحدهای ذخیره شده تراشه هوشمند کارت پرداخت هریک از طرفین انجام می‌گیرد، مبین میزان انتقال بوده و از این حیث می‌تواند به‌عنوان مدرک ادعای انتقال‌گیرنده در مقابل بانک صادرکننده، مستند قرار گیرد. چنانچه گفته شد، فرایند نهایی انتقال و تبدیل به وجه رایج از سوی بانک مذکور انجام می‌گیرد.

دیگر ویژگی پول الکترونیک آن است که پرداخت با پول الکترونیکی در مقایسه با سایر نظام‌های پرداخت دارای خصیصه‌های ممتاز است: اول آنکه پرداخت به نام پرداخت‌کننده انجام نمی‌شود و نیز همانند پرداخت با پول سنتی که دهنده یا گیرنده آن اهمیتی ندارد، گیرنده پول نیز اهمیتی ندارد. دیگر آنکه به‌محض پرداخت با پول الکترونیکی، برخلاف چک یا کارت پرداخت الکترونیکی، تأدیه محقق می‌شود. از سوی دیگر، پول الکترونیکی برخلاف پول بانکی، منجر به انتقال وجه نقد از حساب

پرداخت‌کننده به حساب گیرنده نمی‌شود. پرداخت به بستانکار زمانی به‌طور کامل محقق می‌شود که مبلغ مذکور وارد حساب وی شود.

پول الکترونیکی برای اینکه وسیله نوینی برای پرداخت محسوب گردد، باید همانند اوراق بهادار بانکی یا اسناد بانکی، حاوی وجه نقد یا اعتبار باشد.

در ادامه مبحث، برای شناخت بیشتر اوصاف پول الکترونیک، مقایسه پول الکترونیکی و سپرده‌های بانکی خالی از وجه نخواهد بود:

در صورت استفاده دارنده پول الکترونیکی، پرداخت، مستلزم تغییر فوری و کاهش موجودی کیف الکترونیکی او و افزایش موجودی دستگاه پذیرنده فروشنده (کارت‌خوان) است؛ اما در پرداخت از موجودی حساب بانکی، به‌وسیله چک یا کارت بانکی خریدار، پرداخت، به شکل انتقال وجوه صورت می‌گیرد و به‌موجب آن، حساب خریدار به میزان مبلغ مورد نظر بدهکار می‌شود و حساب فروشنده به همان میزان، بستانکار می‌شود. حساب‌های بانکی، نقش سند پولی را تقبل می‌نمایند، اما برخلاف دیگر ابزارهای پولی، یعنی اسکناس و سکه، سبب جریان و گردش واحدهای رایج نمی‌شوند و همان برخلاف اسکناس و سکه که هم سند پولی و هم وسیله پرداخت هستند، سپرده بانکی صرفاً پول است و وسیله پرداخت نیست (Bonneau, 2001, p.260). پرداخت با سپرده بانکی به کمک وسایل پرداختی همانند چک و کارت بانکی و غیره امکان‌پذیر می‌گردد. این وسایل با امکان دسترسی به بانک نگهدارنده حساب (مبنی بر انتقال وجوه به حساب طلبکار) از طریق یک مبادله دوگانه (بدهکار کردن حساب پرداخت‌کننده و بستانکار کردن حساب پرداخت‌کننده) پرداخت را محقق می‌سازند، پول الکترونیکی وضعیتی کاملاً برعکس دارد. پول الکترونیکی سند پولی تلقی نمی‌شود، اما وسیله پرداخت محسوب می‌شود و همان‌گونه که گفته شد، این پرداخت، مستلزم انتقال وجوه از حساب یک شخص به حساب شخص دیگر نیست. اگرچه از نظر خریدار، با تسلیم پول الکترونیکی به فروشنده و به عبارت صحیح‌تر، با انتقال واحدهای الکترونیکی از کارت خریدار به سامانه فروشنده، پرداخت قطعی صورت گرفته است؛ اما به لحاظ ناشر، انتقال مبلغی پول بین خریدار و فروشنده در آن لحظه واقع نشده است. ناشر پول الکترونیکی در یک حساب واحد کلی (مجموعی) تمام مبالغ پولی را که در معاوضه با واحدهای

الکترونیکی منتشره دریافت داشته است، ثبت می‌نماید. انتقال واحدهای پول الکترونیکی از خریدار به فروشنده، تغییر در تراز بدهی ناشر ایجاد نمی‌کند. در واقع، در یک سیستم پرداخت پول الکترونیکی، انتقال مبلغی پول زمانی واقع می‌شود که فروشنده (بنگاه پذیرنده پول الکترونیکی) از ناشر درخواست می‌نماید واحدهای الکترونیکی را که در زمان پرداخت پذیرفته است، به پول فیزیکی یا سپرده بانکی تبدیل نماید. اگرچه حساب مجموعی ناشر پول الکترونیکی به‌عنوان ذخیره ارزش عمل می‌کند، واحدهای الکترونیکی فی‌نفسه مال محسوب نمی‌شود و تنها بیانگر ادعای طلب دارنده آن‌ها نسبت به این حساب می‌باشند؛ بنابراین، آن‌ها شکل جدیدی از ابزار پولی نیستند و صرفاً وسیله پرداخت جدید به شمار می‌روند. پس با توجه به تفاوت‌های قابل توجهی که بین پول الکترونیکی و سپرده‌های بانکی و سازوکار عمل این دو وجود دارد، تطبیق ماهیت سپرده بانکی بر پول الکترونیکی از لحاظ تئوریک تا حدودی دشوار است.

۴. ماهیت پول الکترونیک

ابزاری که در پرداخت‌های بانکی وجود دارد از نظر ماهیت حقوقی آثار متفاوتی در پی دارد؛ مثلاً پرداخت به‌صورت وجه نقد، اگر در مقام ایفای تعهد باشد، موجب سقوط تعهد می‌شود (السان، ۱۳۹۰، صص ۱۵-۱۶). استفاده از سایر ابزارهای پرداخت همچون پول الکترونیک مسائل حقوقی بی‌شماری را در پی دارد که مهم‌ترین آن‌ها ماهیت حقوقی این نوع از پول است. در ابتدا به بررسی این ماهیت از نظر فقهی پرداخته و سپس، ماهیت حقوقی پول الکترونیک از دید حقوقدانان ارائه می‌گردد و در نهایت نیز نظریه مختار نویسنده مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد.

۴-۱. ماهیت فقهی پول الکترونیک

در بیان وجه شرعی پول‌های اعتباری، پنج نظریه بیان شده است (کاشف‌الغطاء، بی‌تا، ص ۷۵):

۴-۱-۱. نظریه سند (وثیقه)

برخی از فقها معتقدند که پول‌های اعتباری در حکم سند برای دین هستند.

درواقع اعتقاد ایشان بر آن است که پول اعتباری یا همان پول الکترونیک، به منزله وثیقه دیون است؛ لکن بر این نظریه اشکالاتی وارد است. اشکال اول اینکه اگر صرف سند بود، می‌بایست، زمانی که فرد آن را به بانک ارائه می‌کرد، بانک باید در قبال آن به او مالی مانند طلا یا دیگر پشتوانه‌ای از کالا را می‌داد؛ درحالی‌که چنین نیست؛ ثانیاً این وثیقه بودن زمانی معنا داشت که پشتوانه را طلا یا شیئی مثل طلا در نظر بگیریم. اکنون پشتوانه پول، تولیدات ملی و قانون است. پس وثیقه و سند بودن در آن معنا ندارد.

۴-۱-۲. در حکم عروض

این نظر، پول اعتباری (اسکناس) را در حکم سایر کالاهای تجاری می‌داند به طوری‌که مرغوب‌فیه است و مورد معامله مانند سایر کالاهای تجاری قرار می‌گیرد از این جهت مانند طلا و نقره است با این تفاوت که طلا و نقره از جنس سنگ معدنی است درحالی‌که این پول‌ها کاغذی است و ثانیاً طلا و نقره موزون و مکیل هستند درحالی‌که پول کاغذی معدود است؛ بنابراین نظر، پول کاغذی ربا ندارد چون معدود است. اشکال این نظر در این است که پول کاغذی خود هیچ‌گونه ارزشی به غیر از اعتبار ندارد.

۴-۱-۳. در حکم فلوس

مراد آن است که مانند فلوس، اعتبار آن به دست سلطان باشد و بالا و پایین رود. اشکال نظر مذکور هم در این است که فلوس برای قیمت‌گذاری در محقرات به کار می‌رود برخلاف پول‌های اعتباری امروزی و ثانیاً ارزش پول امروزی کاملاً اعتباری است برخلاف فلوس.

۴-۱-۴. در حکم بدل برای کالاهای مبدل‌عنه

این نظر قائل بر آن است که از آنجاکه پول‌های اعتباری بدل طلا و نقره هستند پس دقیقاً احکام آن‌ها بر این پول‌ها جاری است و برای این مطالب دلائلی را اقامه کرده‌اند که این دلایل نمی‌تواند فی حد نفسه دلائل خوبی بر این قاعده باشد از جمله اینکه این‌ها در ادله خود بین اسناد بانکی و پول کاغذی تفاوت قائل نشده‌اند و ثانیاً حکم ربا و زکات

را متلازم گرفته‌اند؛ یعنی مثلاً هر جا زکات بود ربا نیست و برعکس ثالثاً به این نکته که پول‌های کاغذی فی حد نفسه دارای ارزش نیست نیز توجه نکرده‌اند.

۴-۱-۵. نظریه اعتبار

ارزش پول‌های اعتباری صرفاً به مقدار اعتباری است که دولت بدان داده است و الا فی حدنفسه دارای ارزش نیست در این صورت ربا در بیع در مورد این پول‌ها معنا ندارد زیرا مکیل و موزون نیست بلکه در این صورت معدود محسوب می‌شود و ربای قرضی در این موارد جاری خواهد بود (کاشف الغطاء، بی تا، ص ۷۵).

۴-۲. ماهیت حقوقی پول الکترونیک

پیرامون ماهیت فقهی پول الکترونیک مباحثی عنوان شد. اکنون با توجه به اوصاف و عناصر و ویژگی‌های پول در معنای عام و پول اعتباری به بررسی ماهیت حقوقی پول الکترونیک و نظریات پیرامون آن پرداخته می‌شود.

۴-۲-۱. پول الکترونیک به عنوان ابزاری برای پرداخت

پرداخت به سقوط تعهد از طریق ایفای دین به بستانکار تعریف می‌شود. در مورد تعهدات پولی، پرداخت دین با انتقال مبلغی در قالب وجه نقد یا اسناد قابل تبدیل به پول یا بستانکار ساختن حساب بانکی داین محقق می‌شود. در هر حال، پرداخت مستلزم انتقال واحد رایج ارزش (پول) از طرف بدهکار به طلبکار است.

وسیله پرداخت، صرف نظر از نوع آن یا فناوری به کاررفته در آن، باید انتقال وجه را میسر سازد؛ بنابراین، برای مثال، تسلیم چک یا برات به خودی خود، ایفای تعهد محسوب نمی‌شود؛ زیرا مطابق با ماده ۲۷۴ قانون تجارت، «تا زمانی که وجه برات پرداخت نشده، مسئولیت متعهدین سند بر جای خود باقی است» (شهیدی، ۱۳۷۷، ص ۱۰۳). در مورد پرداخت‌های الکترونیکی نیز ایفای تعهد از طریق این شیوه‌ها، زمانی کامل می‌شود که اعتبار ذخیره شده در تراشه الکترونیک، تبدیل به وجه نقد شده یا اعتبار لازم به حساب داین افزوده شود؛ زیرا در حقوق کشورمان، سند چک - همانند برات و سفته - تنها وسیله پرداخت است و تا زمانی که به مرحله وصول نرسد، نمی‌توان صرف

رد و بدل شدن آن را پرداخت محسوب داشت. پرداخت‌های الکترونیکی، به لحاظ ماهیت حقوقی و اقتصادی به واسطه پرداخت بدون تبادل وجه نقد تعلق دارند و لذا تحقق آن‌ها در بیشتر موارد مستلزم دستور پرداخت‌کننده به بانک مبنی بر انتقال اعتبار به حساب بستانکار می‌باشد. این وضعیت را به لحاظ قراردادی، می‌توان با تبدیل تعهد به اعتبار مدیون تطبیق داد که در آن، ذمه بدهکار بری شده و ذمه بانک به موجب قرارداد جدید در مقابل بستانکار مشغول می‌شود؛ بنابراین دو قرارداد در چنین حالتی منعقد می‌شود: قرارداد محاسبه بدهی به حساب مدیون در رابطه او و بانک مشترک او با مدیون یا داین و بانکی که در آن حساب دارد (به‌عنوان بانک واسطه) منعقد می‌شود. لذا در آن دسته از پرداخت‌های الکترونیکی که به‌عنوان واسطه عمل می‌کنند، به‌هیچ‌وجه گردش وجه نقد انجام نمی‌گیرد.

پول الکترونیکی در وضعیت فعلی خود، نتیجه یک مبادله است. در یک فرآیند فنی و قراردادی، نشانه الکترونیکی توسط ناشر به‌عنوان پول الکترونیکی تولید و در ازای دریافت مبالغی، وجه رایج معادل آن از متقاضی به وی تسلیم می‌گردد. ناشر پول الکترونیکی برخلاف ناشر پول غیرالکترونیکی، اقدام به خلق و ایجاد پول نمی‌کند، بلکه نشانه‌های دیجیتالی با وصف پول الکترونیکی را که نماینده میزان مشخصی از پول رایج فیزیکی است در اختیار متقاضی قرار می‌دهد. بر مبنای واقعیت یادشده ناشران پول الکترونیکی تعهد دارند که پول‌های الکترونیکی مبادله شده را مجدداً دریافت نموده و معادل آن، پول رایج به دارندگان پول الکترونیکی پرداخت کنند؛ بنابراین، پول الکترونیکی، زاییده توافق و قرارداد است و در ابتدا و انتهای چرخه حیات خود با پول قانونی مبادله می‌شود (Athanassiou, 2008, p.756).

تضمین این امکان برای دارنده که ارزش پولی الکترونیکی را دوباره به اسکناس تبدیل کند، اعتماد عمومی به پول الکترونیکی را به‌عنوان جایگزین مؤثر و قابل اعتماد برای سکه و اسکناس، افزایش می‌دهد. بنگاه‌های تجاری پذیرنده پول الکترونیکی در ازای کالا یا خدمات ارائه‌شده به مصرف‌کننده، ارزش الکترونیکی لازم، به میزان ثمن معامله را از او دریافت می‌کنند و بدین ترتیب، فروشندگان بر مبنای تصرف واحدهای پول الکترونیکی که در یک فرآیند فنی از کیف پول الکترونیکی یا حافظه رایانه خریدار

به سامانه آن‌ها منتقل و ثبت می‌شود؛ به میزان آن، از ناشر طلبکار می‌گردند؛ اما در رابطه با خریدار، چنین فرض می‌شود که ثمن معامله را تأدیه نموده است و ارزش پولی الکترونیکی، وسیله پرداخت تلقی شده و تعهد خریدار به پرداخت ثمن را ساقط می‌نماید. به دلیل این ویژگی، پول الکترونیکی به‌عنوان جایگزینی برای پول فیزیکی (اسکناس) مطرح می‌شود.

پول الکترونیکی همانند اسکناس، دست‌به‌دست می‌شود و انجام پرداخت را مقدور می‌سازد. پرداخت به‌وسیله پول الکترونیکی، مستلزم ارتباط با یک حساب بانکی و انتقال وجوه از حسابی به حساب دیگر نیست و همانند اسکناس، پرداخت قیمت را ممکن می‌سازد با این تفاوت که قدرت ایفاکنندگی اسکناس به دلیل مالیت اعتباری خود آن و بر مبنای یک چارچوب قانونی است؛ اما وسیله پرداخت بودن پول الکترونیکی، برحسب توافق میان خریدار و فروشنده و مبتنی بر تعهد ناشر به بازپرداخت آن است.

اسکناس‌های امروز مال منقول با طبیعت خاص خود محسوب می‌شوند و خود فی‌نفسه عوض معامله قرار می‌گیرند و با تسلیم آن‌ها به فروشنده کالا یا ارائه‌کننده خدمات، مبادله مال به مال و تأدیه و پرداخت قطعی صورت می‌گیرد؛ اما آیا واحدهای پول الکترونیکی که بین دارندگان کیف پول الکترونیکی و فروشنندگان مبادله می‌شوند، چنین طبیعت و کارکردی را از لحاظ حقوقی دارند؟

واحدهای پول الکترونیکی اگر قرار باشد فی‌نفسه یکی از عوضین تلقی و موضوع مبادله قرار گیرند باید خودشان مال باشند و نه حاکی از مال محسوب شوند. در فرض مال بودن، یا مال منقول مادی هستند و یا مال غیرمادی: حالت اول، مخالف فرض ماست و واحدهای پول الکترونیکی، نمی‌توانند به‌عنوان مال منقول مادی طبقه‌بندی شوند؛ زیرا صورت مادی و فیزیکی ندارند. در غیرمادی و غیرملموس بودن آن‌ها هم تردیدی نیست و تردید تنها در مال بودن آن‌هاست. در حال حاضر که ناشران پول‌های الکترونیکی مؤسسات مالی و بانک‌های تجاری هستند و پول الکترونیکی از لحاظ اقتصادی و قانونی موقعیتی همانند پول قانونی (اسکناس و سکه) کسب نموده است،

تعهد ناشر به بازپرداخت و تبدیل آن به پول، قانونی یا تحریری از شرایط قراردادی پول الکترونیکی و الزامات قانونی آن است.

پذیرش پول‌های الکترونیکی توسط بنگاه‌های تجاری نیز مبتنی بر این ویژگی است که انتقال‌گیرنده (دارنده فعلی) نیز می‌تواند بازپرداخت آن را از ناشر مطالبه نماید. در تحلیل حقوقی این مسئله، از زاویه دید حقوقدان رومی ژرمنی، پول الکترونیکی متضمن یک طلب و ادعا یا دربردارنده یک حق دینی (شخصی) است و این سؤال را به دنبال دارد که آیا پول الکترونیکی مال غیرملموسی است که یک ادعا و طلب به آن منضم و پیوست است؟ یا اینکه صرفاً یک ادعا و طلب نسبت به ناشر است؟

واقعیت این است که پول الکترونیکی ارزشی مستقل، جدای ارزش طلب منعکس‌شده در آن، که مبلغی پول رایج است، ندارد؛ به این دلیل که اگر ناشر نخواهد یا نتواند این واحدهای الکترونیکی را به پول قانونی یا بانکی تبدیل کند، هیچ تاجر یا فروشنده‌ای آن‌ها را نمی‌پذیرد و هیچ‌گونه ارزش مبادلاتی نخواهند داشت. بدین ترتیب، پول الکترونیکی منتشره توسط بانک‌های تجاری و مؤسسات مالی، با پول فیزیکی منتشره توسط بانک‌های مرکزی این تفاوت ماهوی را دارد که فی‌نفسه مال منقول محسوب نمی‌شود و مالیت آن به اعتبار طلب دارنده بر ذمه ناشر و امکان تبدیل آن به پول فیزیکی یا تحریری است. پول الکترونیکی می‌تواند وسیله پرداخت باشد، اما سازوکار عمل آن با پول فیزیکی (اسکناس و سکه) کاملاً متفاوت است. پرداخت با پول الکترونیکی، بر مبنای انتقال طلب مندرج در آن به فروشنده (انتقال‌گیرنده پول الکترونیکی) است با این ویژگی که ناشر معمولاً بستانکار جدید را نمی‌شناسد تا زمانی که این بستانکار تبدیل واحدهای الکترونیکی به پول قانونی یا تحریری را از او درخواست نماید. با این وجود، تحلیل فوق مانع از پول تلقی شدن پول الکترونیکی نمی‌شود.

نهایت تحلیل یادشده آن است که پول الکترونیکی نوعی پول غیرقابل تبدیل یا تعهد بدون بازپرداخت ناشر آن مانند پول فیزیکی و رایج فعلی نیست، اما می‌تواند نوعی پول قابل تبدیل مانند نسل اول پول‌های کاغذی باشد که پول قابل تبدیل یا تعهد لازم به پرداخت ناشر آن محسوب می‌شد؛ زیرا پول بودن پول، به قابل تبدیل بودن یا نبودن آن نیست؛ بلکه به قابلیت مبادلاتی و پذیرش آن به‌عنوان ثمن معامله است؛ اما

اگر روزی فرارسد که بانک‌های مرکزی براساس قانون، خود اقدام به نشر پول الکترونیکی نمایند و به‌جای اسکناس و سکه و یا در کنار آن‌ها، نوع دیگری از پول قانونی غیرقابل تبدیل به‌صورت بیت‌های الکترونیکی منتشر نموده و در چرخه گردش پول رایج کشور قرار دهند؛ در این صورت پول الکترونیکی ماهیت و کارکردی کاملاً مشابه سکه و اسکناس‌های کنونی پیدا می‌کند و تنها تفاوت آن در غیرمادی و غیرملموس بودن آن است.

برخی دیگر از نویسندگان حقوقی، فقط پول الکترونیکی آن‌لاین^۶ را نوعی وجه نقد دانسته و آن را از قلمروی سپرده بانکی مستثنا دانسته‌اند (Mester, 2000, p.17). به‌رحال، اگر گفته شود وجوهی که دارندگان پول الکترونیکی به ناشران می‌پردازند، در حقیقت نوعی سپرده است و نشانه‌های الکترونیکی ابزارهایی هستند که اولاً دلیل و مدرک وجوه سپرده‌شده به نفع دارنده‌اند و ثانیاً وسیله و ابزاری برای استرداد آن توسط خود دارنده یا بازپرداخت وجوه سپرده‌شده در نزد ناشر به کسی است که دارنده، نشانه پولی الکترونیکی را به وی منتقل ساخته است؛ بر این مبنا، نشانه‌های الکترونیکی، کارکردی همانند چک دارند که دارنده می‌تواند به‌وسیله آن‌ها، وجوه سپرده‌شده در نزد ناشر را بعضاً یا کلاً مسترد نموده و یا به دیگری واگذار نماید (ماده ۳۱۰ قانون تجارت ایران). درواقع در این حالت، کیف پول الکترونیکی مانند دفترچه حساب پس‌انداز عمل می‌کند. زمانی که مشتری می‌خواهد کالایی از فروشنده‌ای بخرد، دفترچه پس‌انداز را به تاجر (به‌عنوان نماینده و امین ناشر) ارائه می‌کند و او مبلغی از دفترچه مشتری کم می‌کند و به همان میزان به بستانکاری دفترچه خود اضافه می‌کند. تحلیل‌های فوق در فرضی که ناشر پول الکترونیکی، بانک‌ها و مؤسسات مالی و اعتباری باشند و حساب مربوطه، مشمول مقررات نظارتی بانک مرکزی قرار گیرد، تا حدودی قابل قبول است؛ زیرا به‌رغم تفاوت‌های یادشده، کارکردها و وظایف پول بانکی را ایفا می‌کند. اگرچه ابزار پرداخت، یعنی نشانه‌های الکترونیکی، تفاوت قابل توجهی با چک دارند: اولاً، چک وسیله پرداخت غیرنقدی است، اما فرض بر این است که پول الکترونیکی وسیله پرداخت فوری است؛ ثانیاً، مالکیت پول الکترونیکی همانند اسکناس، مشمول قاعده ید و تصرف آن، دلیل مالکیت دارنده است و به‌طور معمول ناشر، مسئولیتی در قبال گم شدن یا سرقت آن

ندارد و دارنده واقعی کارت پول الکترونیکی به سرقت رفته نمی‌تواند ناشر را ملزم به بازپرداخت وجوه ذخیره‌شده در آن نماید (Godschalk, 2000, p.2)؛ درحالی‌که گم شدن چک عادی، دارنده را از حق قانونی خود محروم نساخته و با استفاده از مقررات مربوط به گم شدن چک، می‌تواند وجه آن را دریافت نماید (ماده ۱۴ ق. ص. چ و ماده ۳۱۴ ق. ت. ایران)؛ ثالثاً، به رغم اختلاف دیدگاه‌هایی که در نظام‌های مختلف حقوقی در مورد ضرورت وجود محل چک و انتقال مالکیت محل آن وجود دارد (اسکینی، ۱۳۷۳، ص ۲۲۲) پول الکترونیکی ضرورتاً دارای محل است و با انتقال نشانه‌های الکترونیکی، مالکیت محل آن نیز به دارنده منتقل می‌شود.

۴-۲-۲. پول الکترونیکی به‌عنوان سند پولی

تا به امروز، پول به‌عنوان واحد ارزش‌گذاری در قالب سکه، اسکناس و پول الکترونیک موجود بوده است. در طول زمان، اسکناس از نظر حقوقی ماهیت استقلال‌ی یافته و بدون اینکه با طلا پشتیبانی شود، به تنهایی دارای ارزش است.

جایگاه حقوقی پول آن است که باید نقش وسیلهٔ مبادله را ایفا نماید. این بدان معناست که واحدهای الکترونیکی مبادله شده در کیف پول الکترونیکی دارنده آن و تاجری که از این طریق وجه به او منتقل می‌شود، قابلیت ذخیره به‌عنوان معیار ارزش و قابلیت تبدیل به وجه رایج (اعم از سکه، اسکناس یا اسناد پولی بانکی) را داراست؛ به همین سبب، پول الکترونیکی را می‌توان به‌عنوان نوعی پول در مفهوم پول قابل تبدیل و شبیه پول فیزیکی تلقی نماییم. در این تعبیر، سند الکترونیکی حاوی ارزش پولی می‌تواند به‌عنوان سند و ابزار پولی تعبیر شود؛ زیرا در این فرض مالیت طلب در خود سند تجسم و عینیت یافته است. تحلیل پول الکترونیکی به‌عنوان سپرده بانکی اسکناس و سکه، تنها اسناد و ابزار نگهداری واحدهای پول رایج^۷ نیستند و موجودی حساب بانکی را نیز می‌توان نوعی پول دانست زیرا موجودی حساب بانکی نماینده و بیانگر میزان مشخصی از پول فیزیکی و رایج کشور است (Carbonnier, 1988, p.36).

در واقع سپرده بانکی مبلغی اعتبار و ارزش در قالب واحدهای پول رایج و قابل تبدیل است که در یک حساب بانکی ثبت شده است و از طریق ابزارهایی همچون

چک، کارت اعتباری و انتقالات اعتباری (L/C) از یک حساب به حساب شخص دیگر منتقل می‌شود. در تحلیل حقوقی رابطه بین دارنده حساب و بانک، سپرده‌های بانکی به بانک تملیک می‌شوند و بانک، متعهد به بازپرداخت مبلغ سپرده به دارنده حساب است. طبق ماده ۴ قانون عملیات بانکی بدون ربا مصوب ۱۳۶۲ موضوع، تعهد استرداد اوراق اسکناس یا واحدهای پولی الکترونیکی نیست، بلکه ارزش اسمی واحدهای سپرده شده است. به همین دلیل، بانک می‌تواند از وجوهی که دریافت نموده استفاده کرده و در آن تصرف مالکانه نماید.

از آن جهت که واحدهای پولی الکترونیکی، وجود خارجی ندارند، لذا نمی‌توان آن‌ها را در زمره (اموال) محسوب داشت و لذا برای مثال قائل به حق عینی و مالکیت قابل بازداشت در مورد آن بود. این واحدها از جمله دارایی‌های غیرملموس محسوب گردیده و جزء حقوق شخصی و دینی به شمار می‌آیند که تنها منجر به رابطه‌ای در قالب حق و تکلیف میان داین و مدیون می‌شوند. از آن جهت که پول الکترونیکی در زمره اموال غیرمادی است، لذا دعوی مربوط به آن نیز دینی محسوب می‌شود.

با توضیحات فوق می‌توان دریافت که پول الکترونیکی، به خودی خود منجر به ایفای کامل تعهد حقوقی نمی‌شود؛ بنابراین دارنده پول الکترونیکی این حق را داراست که از صادرکننده (ناشر) آن بخواهد که آن را به پول رایج یا اسناد قابل انتقال و بهادار بانکی تبدیل نماید. به همین دلیل است که اشخاص حقیقی و حقوقی، تا زمانی که از قابلیت تبدیل این پول به وجه رایج مطمئن نشوند، آن را به‌عنوان وسیله پرداخت نمی‌پذیرند. قابلیت تبدیل به وجه رایج، فی‌نفسه واجد این اثر حقوقی است که برای عدم انجام این تبدیل، می‌توان علیه بانک ناشر، طرح دعوی نمود.

پول الکترونیکی، در عالم ثبوت، ارزشی بیش از حق اقامه دعوا یا ادعایی که بر مبنای مبلغ معادل آن می‌توان طرح کرد ندارد. با این وجود مزایایی که از حیث راحتی و کارکرد در معاملات از راه دور دارد، آن را به وسیله‌ای مطمئن برای پرداخت در معاملات تبدیل کرده است. استدلال حقوقی برای ارزش واقعی پول الکترونیکی آن است که تنها مطلوب تجاری از پول الکترونیکی، قابلیت تبدیل آن به وجه رایج و

گردش اقتصادی دوباره است و برای حصول این فرایند، باید کلیه حقوق دادخواهی و دفاعی در اختیار ذی‌نفع قرار گیرد.

دلیل دوم برای اینکه پول الکترونیکی، سند پولی مستقلی جهت نداشتن کارکرد ذخیره اعتبار، به شمار نمی‌آید آن است که از نظر صادرکننده آن، در رابطه بین اشخاص، تا زمانی که انتقال واقعی وجه انجام نشود، پرداختی صورت نگرفته است. وجه اشتراک استفاده از پول الکترونیکی و انتقال وجه در عملیات بانکی، آن است که در هر دو، بدون اینکه وجه نقدی جابه‌جا شود، تنها بستانکار بانک عوض می‌شود. در نتیجه، حساب موجود نزد ناشر پول الکترونیکی به مثابه محل ذخیره ارزش عمل می‌کند. واحدهای الکترونیکی تنها نشانگر امکان ادعا با خواسته حساب مذکور است و لذا موضوع خواسته، پول بانکی هست نه واحدهای الکترونیکی پول. پول الکترونیکی، شکل جدیدی از اسناد پولی به شمار نمی‌آیند، بلکه صرفاً وسیله‌های نوین برای پرداخت هستند.

تحلیل فوق در نظام‌های حقوقی مختلف صادق است؛ زیرا تفاوت خاصی بین قالب، کارکرد و فناوری پول الکترونیکی در میان کشورهای مختلف وجود ندارد. در پرداخت‌های میان مصرف‌کنندگان ممکن است این امر مجاز شناخته شود که پول الکترونیکی چندین بار جابه‌جا شده و پس از تشکیل زنجیره‌ای شبیه اسناد تجاری، سرانجام برای تأدیه واقعی، به بانک ناشر آن عودت داده شود یا اینکه از یک کارت پول الکترونیکی تنها یک بار بتوان استفاده کرد. این ادعا که پول الکترونیکی خود به‌عنوان وجه مستقل محسوب گردد، به دلایلی که در فوق ذکر شد، از جمله از آن جهت که تنها مبین ادعایی علیه بانک ناشر است، محکوم به بطلان است. به‌علاوه، به دلیل خطر تقلب یا جعل، ناشرین پول الکترونیکی همواره موازنه مبلغ واحدهای الکترونیکی که در نظام بانکی ثبت می‌گردد را مبلغ منتشرشده بررسی می‌کنند. این امر جدای از اتصال نهایی زنجیره پول الکترونیکی به بانک ناشر، از عدم استقلال وجودی آن حکایت دارد.

۴-۲-۳. فرآیند حقوقی گردش بانکی پول الکترونیک

فرایند حقوقی انتشار واحدهای الکترونیکی، از قراردادی که میان ناشر سند بدهی و دارنده آن منعقد می‌شود، آغاز می‌گردد. سند بی‌نام، سندی است که در آن ذکر از مشخصات بستانکاری که بدهکار متعهد به پرداخت در مقابل او در سررسید می‌شود، به عمل نمی‌آید (Gavalda et Stoufflet, 1998, p.177).

در «کامن‌لا»، اعتقاد بر این است که صرف معامله در قبال ارزش الکترونیکی به معنای تأیید آن از سوی شخصی که کالا را می‌دهد، نیست؛ بلکه باید فرایند فنی - اداری پیچیده‌ای طی شود تا بانک ناشر پول، آن را معتبر شناخته و به ازای آن، وجه نقد یا اعتبار در اختیار فروشنده قرار دهد (Wilson, 1997, p.691).

به لحاظ ماهیت حقوقی، انتشار اسناد بدهی، عقد قرض یا ودیعه به شمار نمی‌آید و این اسناد، دارای ماهیت و کارکرد خاص هستند که در مورد پول الکترونیکی به‌طور خاص، این کارکرد زمانی تکمیل می‌شود که واحدهای الکترونیکی ذخیره‌شده در کیف پول الکترونیکی به وجه رایج تبدیل شوند. چنانچه رأی مورخ ۲۷ نوامبر ۱۹۹۱ دادگاه تجدیدنظر پاریس در مورد چک‌های مسافرتی مقرر می‌دارد: «هر مؤسسه‌ای که اقدام به انتشار چک‌های مسافرتی می‌نماید، عنوان «ناشر» آن را تنها هنگامی کسب می‌کند که مشتری اقدام به خرید این‌گونه چکی از اداره مرکزی همان مؤسسه، نمایندگی یا شعبه آن یا مؤسسات دیگری نماید که برای تبدیل پول به چک مسافرتی از آن مؤسسه، مجوز دارند؛ زیرا تنها عمل حقوقی خرید است که نمایانگر پرداخت مبلغی معادل ارزش اسمی آن سند بوده و موجب تعهد ناشر مبنی بر تأدیه واقعی می‌شود».

اگر پول الکترونیکی نماینده چیزی بیش از حق ادعا علیه ناشر آن است، در آن صورت انتقال چنین حقی در مقابل اشخاص ثالث، باید تنها با ابلاغ آن به بدهکار یا قبول چنین انتقالی در ضمن سندی مصدق، تحقق یابد؛ چرا که به‌موجب ماده ۱۶۹۰ قانون مدنی فرانسه، «منتقل‌الیه تنها در صورتی در مقابل شخص ثالث در موقعیت ناقل قرار می‌گیرد که چنین انتقالی به بدهکار اعلام شود. مع الوصف، منتقل‌الیه، همچنین در حالتی که قبال انتقال از سوی بدهکار در سندی مصدق ارائه شود، در موقعیت ناقل قرار می‌گیرد».^۸

ماده مذکور، قواعد انتقال حقوق و دینی را مقرر می‌دارد که به نظر نمی‌رسد در حقوق کشور ما، چنین تشریفاتی برای قابلیت استناد آن در مقابل اشخاص ثالث، وجود داشته باشد. هرچند که تصریح به مقرره‌ای با مفاد مشابه، از حیث حفظ حقوق اشخاص ثالث، ضروری به نظر می‌رسد.

در حقوق فرانسه، در صورتی که چنین تشریفاتی طی نشود، بدهکار (ناشر) می‌تواند از اسقاط بدهی خویش در مقابل دارنده -اعم از اینکه تاجر یا غیرتاجر باشد- امتناع ورزیده و در نتیجه، سند را غیرقابل اجرا سازد. رویه قضایی بدین سوی گرایش دارد که توافق خصوصی بدهکار و دارنده -بدون داشتن مزایای تجاری- معتبر باشد، اما چنین توافقی در مقابل اشخاص ثالث، بی‌اعتبار خواهد بود؛ اما در صورتی که حق دینی در سندی مندرج باشد که به‌طور صریح شرط انتقال در آن قید شده، در آن صورت، بستانکار خواهد توانست که حقوق خویش را از طریق انتقال به دیگری واگذار نماید. امکان انتقال به معنی «این قابلیت در سند است که با تشریفات ساده تجاری، خواه با ظهنویسی یا بدون ظهنویسی به دیگری واگذار شود».

در حقوق ایران، هرچند به تصریح در ماده ۲۴۵ قانون تجارت، «انتقال برات به وسیله ظهنویسی به عمل می‌آید»؛ با این حال، انتقال ساده یا انتقال بدون ظهنویسی، منع نشده است. چنانچه در مورد اسناد در وجه حامل نیز، ماده ۳۲۰ قانون تجارت مقرر داشته است: «دارنده هر سند در وجه حامل مالک و برای مطالبه وجه آن محق محسوب می‌شود؛ مگر در صورت ثبوت خلاف»؛ بنابراین، به‌خصوص در اسناد در وجه حامل مانند پول الکترونیکی، ظهنویسی لزوماً شرط انتقال نیست.

اما قواعد حقوقی حاکم بر پول الکترونیکی به‌عنوان سند بی‌نام جدید، بیشتر بر مبنای قراردادی که میان دارندگان آن و تاجر و کسبه با بانک واسطه و یا بانک ناشر امضا می‌شود، مشخص می‌گردد؛ لذا مقررات خاص برات، سفته یا قانون تجارت، علی‌الاصول بر پول الکترونیکی اجرا نخواهد شد. به‌علاوه، قرار گرفتن پول الکترونیکی، بدین معناست که ناشر نمی‌تواند از ایفای تعهد خود مبنی بر پرداخت در مقابل هر دارنده‌ای امتناع کند. این اصل در حقوق فرانسه ناشی از رأی مورخ ۳۱ اکتبر ۱۹۰۶ شعب حقوق دیوان عالی کشور است که به‌موجب آن، «در مورد گواهی‌ها/ اسناد حامل،

بدهکار از قبل پذیرفته است که بستانکار مستقیماً و اشخاصی هستند که به طور سلسله وار واجد عنوان حامل می شوند. نتیجه این امر آن است که حامل، دارای حقوق شخصی است که در صورت حسن نیت او، تنها با محدودیت های شخصی یا محدودیت هایی که از محتوای سند ناشی می شود، روبه رو خواهد بود.

قسمت اخیر رأی به اصل عدم توجه ایرادات اشاره دارد که در مورد تمام اسناد تجاری مورد پذیرش قرار گرفته است؛ بنابراین اصل امکان رجوع هر حاملی به ناشر پول الکترونیکی را تنها می توان به موجب قرارداد- آن هم در موارد خاص- محدود کرد (السان، ۱۳۸۶، ص ۱۰۷).

جمع بندی

پول کاغذی که بین مردم رواج دارد همانند سایر اموال مثلی نیست. در اموال مثلی مال ذاتاً مالیت داشته، و یک حق مالی عینی بین مالک و مال ایجاد می شود درحالی که تنها چیزی که به پول ارزش داده اعتبار و قدرت خریدی است که به آن ارزش داده است. مالکیت صاحب پول مالکیت بر همین ارزش و اعتبار است و پول نماینده آن ارزش و اعتبار است. این نمایندگی گاه توسط یک کاغذ صورت می گیرد (پول کاغذی) و گاه به واسطه یک تراشه الکترونیکی و گاه به واسطه یک حساب ویژه در فضای سایبر اتفاق می افتد. به هر حال در همه موارد ارزش و اعتبار مالی برای مالک پول وجود دارد. لکن این موارد ممکن است ماهیت و آثار متفاوت حقوقی داشته باشد. در پرداخت های الکترونیکی نیز ماهیت پرداخت متفاوت است. گاه یک پرداخت الکترونیکی ماهیت ایفاء را برای پرداخت کننده دارد اما گاهی به فراخور زمان و مکان ممکن است این پرداخت ماهیت انتقال دین و امثال آن را نیز داشته باشد.

یادداشت ها

1. E-money
2. Digi-money
3. Digital money, electronic currency, electronic cash, money electronic, cash digital or digital currency
4. Business-to-Business

5. Business-to-Consumer
6. Digi Cash or online serp
7. Currency units
8. Article 1690 of Code Civil: Le cessionnaire nest saisi a legard des tiers que par Iasigbification du trabsportfaite au debiteur. Neanmoins, Iecessionnairepeutetregalementsaisi par Iacceptation du transport faite par Iacceptetion du transport faite par Iedebiteurdans un acteauthentique)

کتابنامه

- اسکینی، ربیعا (۱۳۷۳)، حقوق تجارت (برات سفته چک)، تهران: سمت.
- السان، مصطفی (۱۳۸۶)، «مفهوم و ماهیت حقوقی پول الکترونیکی»، مجله حقوقی دادگستری، تابستان، شماره ۵۹.
- همو (۱۳۹۰)، حقوقی پرداخت‌های بانکی، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی ایران، چاپ اول.
- خلعتری، فیروزه (۱۳۷۱)، مجموعه مفاهیم بانکی و بین‌المللی، تهران: شبابویز، چاپ اول.
- زندى حقیقی، منوچهر (۱۳۴۶)، پول و بانک، تهران: انتشارات آذر.
- سلطانی، محمد (۱۳۹۰)، حقوق بانکی، تهران: میزان، چاپ اول.
- شهیدی، مهدی (۱۳۷۷)، سقوط تعهدات، تهران: حقوقدان، چاپ چهارم.
- شیروی، عبدالحسین (۱۳۸۹)، حقوق تجارت بین‌الملل، تهران: سمت.
- عبدی‌پور، ابراهیم (۱۳۸۹)، «تحلیل حقوقی ماهیت پول الکترونیک»، مجله حقوق خصوصی، سال هفتم، شماره شانزدهم.
- کاشف‌الغطا، عباس (بی‌تا)، المعاملات المصرفیه، قم: بی‌نا.

Athanassiou, Phoebus & Mas-Guix, Natalia (2008); *"Electronic Money Institutions: Current Trends"*, Regulatory Issues & Future Prospects; Frankfurt; Publication of European Central Bank, Legal Working Paper Series No 7/ July.

Bonneau, Thierry (2001), *"Droit bancaire; Paris"*, Montchrestien.

Carbonnier, Jean (1988), *"Conclusions Générales du colloque "Droit et Monnaie"*; Paris, Litec.

Flemington, B. & Coleman (1995), *Money and Finance in the Australian Economy*, Richard D Irwin, I cd,

- Gavalda, Ch. et Stoufflet, J. (1998), *Droit du Crédit 2: Effets de commerce-chèque-carte de paiement et de crédit*, Litec 3ième éd., Paris.
- Godschalk, Hugo (2000), "Why e-money still fails", Berlin, available at: www.paysys.de
- Mester, Loretta J (2000), "The Changing Nature of the Payment System", *Business Review*, March/April.
- Moulin (1993), Anne-Marie: *Le Droit Monétaire Français et les Paiements en Ecus; Bulletin Trimestriel de la Banque de France*, Décembre.
- Sifers, Randall (1997), "Regulating Electronic Money in Small-Value Payment Systems", *Federal Communication Law Journal*.
- Wilson, Vatherine Lee, (1997) *Banking on the Net: Extending Bank Regulation on Electronic Money and Beyond*: *Creghton Law Review*: Vol.30.